

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد،

مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا

(مورد پژوهی: مسجد حکیم)

(صفحات ۶۱ تا ۸۳)

DOR:20.1001.1.17358663.1402.18.54.3.1

نوع مقاله: پژوهشی

مهدی بنی اسدی باغمیرانی^۱ * سید بهشید حسینی^۲ * آزاده شاهچراغی^۳

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۰

دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲

چکیده

اساس مباحث معرفتی ملاصدرا بر پایه نظریه حرکت جوهری استوار است که در آن زمینه تکامل نفس، از مرتبه حس به عقل، فراهم می‌شود. با تکیه بر این نظریه، ارتقاء ادراک در مساجد، مستلزم حضور و حرکت فعال مخاطب در فضاهای معماری است. در این حضور مراتب مختلفی از حرکت بر فرد مترتب می‌شود که ادراک وی را با توجه ظرفیت وجودیش، از سطح مادی به معنوی ارتقاء می‌دهد. با عنایت به اهمیت این موضوع، هدف این پژوهش شناسایی اقسام حرکتی در فضاهای معماری و واکاوی نحوه ارتقاء ادراک در مساجد است؛ حال پرسش کلیدی این است که: حرکت در فضاهای مساجد، چگونه زمینه ارتقاء ادراک را فراهم می‌کند؟ و در مراتب مختلف حرکتی در مساجد، کدام یک از مراتب ادراکی بر فرد مترتب می‌شود؟ پژوهش کیفی حاضر، بین‌رشته‌ای با رویکرد تحلیلی-تفسیری و مورد پژوهی است. در ادبیات پژوهشی، به واسطه تحلیل متون فلسفی و با تکیه بر نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، مراتب ادراکی و اقسام حرکتی تبیین شده و در فضای مساجد مورد واکاوی قرار گرفته است؛ در نهایت، با دیدی تفسیری و از طریق مورد پژوهی، جایگاه حرکت در مراتب ادراکی مسجد حکیم و ده مسجد دیگر، مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که با عنایت به نظریه حرکت جوهری، با حرکت ناظر در فضاهای مساجد، از جمله مسجد حکیم اصفهان، در گذر زمان، مراتبی از حرکت بر فرد مترتب می‌شود که در ابتدا متعلق به امور مادی و صوری است، اما در مراتب بالای حرکتی و تکامل جوهر نفس آدمی، ادراکات به لایه باطنی تعلق می‌گیرد.

واژگان کلیدی: حرکت، مراتب ادراکی، مسجد حکیم، معماری مساجد، ملاصدرا.

۱. دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

m.baniasadi@srbiau.ac.ir

۲. استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) behshid_hosseini@art.ac.ir

۳. دانشیار گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. shahcheraghi@srbiau.ac.ir

۱- بیان مسأله

ادراک افراد هرگز نمی‌تواند منفک از محیط و فضای پیرامونشان باشد (عسگری و فتحی، ۱۴۰۰). با این که معماری دارای ساختاری کالبدی است، اما در ارتباط با انسان می‌تواند تسهیل‌کننده فهم ادراکات معنوی در مراتب عالیه باشد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۶). نکته‌ای که باید به آن توجه شود این است که انتظار فهم عمیق معانی از فضاهای معماری، تنها از طریق عناصر کالبدی (مادی) و به مدد حواس پنج‌گانه، انتظاری غیرمعقول محسوب می‌شود (دری و طلیسچی، ۱۳۹۷) زیرا که فضا به عنوان جوهره اصلی معماری واجد دو ویژگی صورت و معناست که برای درک معنوی از این فضاهای معماری، نیازمند حضور فعال از سمت افراد است (شجاری و همکاران، ۱۳۹۷). از طرفی دیگر در حکمت متعالیه، مباحث معرفتی بر پایه و اساس حرکت شکل گرفته است. بر پایه نظریه حرکت جوهری ملاصدرا، فضاهای معماری در مراتبی، تدریجاً می‌تواند درک ناظر را از ساحتی مادی به ساحتی معنوی وصل کند (نصر، ۱۳۸۰؛ وثیق، ۱۴۰۰: ۳۶). شرح این سیر معنوی در فضاهای معماری، به اصل حرکت و اقسام آن در ساختارهای فضایی عنایت دارد.

مطابق با مشرب فکری ملاصدرا در مباحث معرفتی، ادراک فضاهای معماری بر پایه حرکت استوار است. با حرکت مخاطب از فضایی به فضای دیگر، ادراک وی متحول می‌شود (طیسی و فاضل‌نسب، ۱۳۹۱). این تحول و ارتقاء ادراک به طور ویژه در فضاهای قدسی، به نحوه ارتباط فرد با فضا و میزان حضور فرد در آن فضا بستگی دارد (Gallagher, 2005; Gibson, 1950). پیتر زومتر^۱ نیز به این حضور (در دو قالب فیزیکی و ذهنی) در فضا تأکید دارد (باقرزاده کثیری و همکاران، ۱۴۰۰)؛ وی با تکیه بر نظریه اتمسفر فضای خود، اعتقاد دارد که اتمسفر فضا سبب می‌شود تا ناظر جهت درک عمیق از فضا، حرکتی پویا و فعال در فضا داشته باشد (Zumthor, 2010). نادر اردلان، فضا در معماری ایرانی را موج تعریف می‌کند؛ یعنی حرکت در آن بدون گسست و مانع صورت می‌پذیرد و معتقد است: «آدمی، متداوماً، در فضایی موج و گسترده که پیوسته یکتاست، حرکت می‌کند» (اردلان، ۱۳۹۰: ۴۷). داراب دیا نیز ضمن تأکید بر عجین

1- P. Zumthor

بودن حرکت با تداوم فضایی، معتقد است که: لازمه تداوم و پیوستگی فضایی، حرکت فیزیکی انسان و یا نگاه و خیال او در فضاست (گلستانی و همکاران، ۱۳۹۶)؛ بدین سبب ادراک به واسطه حرکت، محدود به امور حسی و مادی نبوده و مطابق با مراتب ادراکی ملاصدرا، می‌تواند در مراتب عالیه، درک معنوی افراد از فضاهای معماری را، تحت تأثیر قرار دهد (شجاری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۷-۱۵۸).

حرکت مفهومی است که در فلسفه و معماری قرابت زیادی به مباحث معرفتی و ادراکی دارد. نگارندگان در این پژوهش قصد دارند، از طریق بازخوانش مباحث معرفتی ملاصدرا در فضاهای معماری، جایگاه مفهوم حرکت در مراتب ادراکی مساجد را مورد واکاوی قرار دهند؛ بر این اساس، اهداف پژوهش این است که در مرحله نخست، مراتب حرکتی در فضاهای معماری تبیین شود؛ سپس به جهت روشن شدن نحوه ارتقاء ادراک در مساجد (از سطح مادی به معنوی)، در قالب مورد پژوهی، نوع ادراکات در هر مرتبه حرکتی مسجد حکیم، مورد واکاوی قرار بگیرد.

پرسش کلیدی در این پژوهش این است که: چگونه اصل حرکت باعث ارتقاء ادراک ناظر (از حس به عقل)، در فضاهای معماری می‌شود؟ و در مراتب مختلف حرکتی مساجد، کدام‌یک از مراتب ادراکی بر ناظر مترتب است؟

۲. ادبیات پژوهش

۲-۱. ادبیات تجربی

با عنایت به این که تأثیرات مفهوم حرکت در ادراک، هم در فلسفه و هم در معماری، قابل بررسی است، پیشینه تحقیق در دو بخش مورد توجه قرار گرفته است. در بخش فلسفی، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است، اما در این بخش به بیان پژوهش‌هایی پرداخته شده است که هم‌راستا با اهداف پژوهش حاضر متکی بر نظریه حرکت جوهری است. تمیمی و فرامرز قراملکی (۱۴۰۰)، مراتب ادراکی در فلسفه صدرایی را، ذیل حرکت جوهری قرار می‌دهند، در نتیجه ادراک را، سیر معنوی و امری تدریجی، پیوسته و بدون انقطاعی از ماده به معنا تعریف می‌کنند. نتاج (۱۳۹۳) نیز در مقاله خود، این سیر معنوی از ماده تا معنا را، در سه مرتبه تبیین کرده و خیال را عامل ارتقاء و حرکت ادراک از ماده به معنا، تعریف می‌کند. مختاری (۱۳۹۹) نیز، ضمن مقایسه آرای ابن‌سینا،

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

ملاصدرا و ارسطو، ادراک بر پایه حس را بخشی از مراتب ادراک و نه تمام آن می‌داند و حرکت به مراتب عالی ادراک را، لازمه درک معنا تعریف می‌کند؛ اما در بخش معماری، مسعودی (۱۳۸۲) معتقد است که در مواجهه اولیه با یک فضا، درک عمیقی برای افراد ایجاد نمی‌شود؛ ایجاد این درک عمیق مستلزم حرکت و حضور فعال فرد در فضا است. مهدوی‌نژاد و ناگهانی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان تجلی مفهوم حرکت در معماری، اقسام حرکت را در ۱۰ بنای معماری شرح داده اند. همچنین شجاری و همکاران (۱۳۹۷)، مراتب ادراکی در مسجد جامع تبریز را، با عنایت به نظریه حرکت جوهری مورد واکاوی قرار داده و اذعان می‌کنند که برای ادراک حقیقی فضا، باید از سطوح مادی گذشت و به معنا عنایت داشت. در پژوهشی دیگر در باب حرکت و ادراک، بمانیان و همکاران (۱۳۹۵) معتقدند که حرکت و سیر عارفانه در حکمت معماری ایرانی است که سبب درک حقیقت فضا می‌شود. اطمینان و همکاران (۱۳۹۹) محتمل‌ترین محمل برای وصول این سیر ادراکی را، در مسجد می‌دانند؛ و از طریق مشاهدات میدانی و بررسی پلان‌های متعدد، در پی واکاوی جلوه‌هایی از تفکر شیعی در مساجد هستند. همچنین کلانتری و سعدوندی (۱۴۰۰) توجه به امور فراتر از ماده را لازمه دریافت این معانی در مساجد می‌دانند و قوه خیال را ابزاری برای حرکت معنوی در مراتب ادراکی مساجد تعریف می‌کنند. صاحب‌محمدیان (۱۳۸۶) در پژوهشی با عنوان سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی، با اشاره به اصل سلسله‌مراتب در معماری، حرکت را یکی از وجوه درک معنا و تبیین حریم در مساجد می‌داند و با توجه به گونه‌بندی مساجد ایرانی و سلسله مراتب حرکتی در آن، مفهوم محرمیت در مساجد را مورد واکاوی قرار می‌دهد. در جدول ۱ برخی دیگر از پژوهش‌ها در باب جایگاه حرکت در ادراک آورده شده است.

جدول ۱: پژوهش‌هایی صورت گرفته در باب اهمیت حرکت در ادراک؛ (مأخذ: نگارندگان).

محقق	زمینه پژوهش (نتایج)	عنوان پژوهش/فصلنامه/شماره
مهدوی‌نژاد و ناگهانی	جایگاه حرکت در ادراک معماری (تبیین اقسام حرکت در فضاهای معماری)	تجلی مفهوم حرکت در معماری معاصر ایران/ مطالعات شهرایرانی-اسلامی/ شماره ۳، دوره ۲.
۱۳۹۰		
طیلسی و فاضل‌نسب	بررسی زمینه‌های فکری اصل سلسله مراتب در اندیشه حاکم در عصر صفوی (تأثیرات تفکرات شیعی در عصر صفویه، بر شکل‌گیری نظام حرکتی در ورودی مساجد)	بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان/ نشریه هنرهای زیبا/ دوره ۱۷، شماره ۳،
۱۳۹۱		

معنی و وجود حرکت در فلسفه ابن‌سینا/ فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت/ شماره ۲۰، دوره ۷.	تأثیرگذاری حرکت بر ادراک، مبتنی بر آرای ابن‌سینا (نتایج حرکت در ۳ مرتبه تعریف می‌شود: اول اینکه حرکت امر وجودی و کمالی است؛ دوم اینکه حرکت امر غایتمند است. سوم اینکه هر حرکتی در بستر زمان تحقق می‌یابد).	نجفی افرا ۱۳۸۸
Motion in design/ Retrieved from http://www.public.iastate.edu . (2018.3.12).	حرکت در طراحی (تأثیرگذاری مفهوم حرکت بر ادراک، چه در قالب طراح و چه در قالب مخاطب فضا)	Chan, 2012
Architecture and Motion/ Proceedings of 2nd international Symposium on Systems in the Arts/ Germany. Research	معماری و حرکت (مطرح کردن ایده‌هایی در مورد سیالیت و حرکت در صدا، تصویر و فضا)	Harris, 2002
حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد برمبنای آرای ملاصدرا/ فصلنامه کیمیای هنر/ شماره ۲۲، دوره ۶.	جایگاه حرکت نفس در مراتب ادراکی (تبیین مراتب ادراکی در فضاهای معماری با عنایت به مفهوم حرکت)	آصفی و همکاران ۱۳۹۶
مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا/ حکمت معاصر/ شماره ۲، دوره ۹.	جایگاه حرکت در سیالیت فضای مساجد (تبیین مراتب ادراکی در فضاهای معماری با عنایت به مفهوم حرکت)	شجاری و همکاران ۱۳۹۷
سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی/ نشریه هنرهای زیبا/ شماره ۲۹.	جایگاه سلسله مراتب و حرکت در ایجاد حریم‌ها (ورود به مساجد و سلسله مراتب حرکتی در آن، باعث ایجاد حریم در ذهن ناظر می‌شود).	صاحب محمدیان ۱۳۸۶
سینما معماری در حرکت/ انتشارات سروش/ تهران	ادراک همه فضاهای متکی به اصل حرکت است (از آنجایی که بناها ثابت و غیرمتحرک هستند، ادراک کامل فضایی وابسته به حرکت ناظر از میان فضاست).	رحیمیان ۱۳۸۳
ارزیابی رویکرد صدرایی و اشراقی به فرآیند دیدن/ جاویدان‌خرد/ شماره ۱۸، دوره ۸.	ارزیابی ادراک حسی با عنایت به حرکت جوهری (مطابق حرکت جوهری ملاصدرا، مراحل ادراک با گذشت زمان از حس به عقل حرکت کرده و ادراک حضوری شکل می‌گیرد).	مؤمنی ۱۳۹۰
رابطه نفس و قوا از دیدگاه ملاصدرا و آقا علی زینوی/ پژوهش‌های فلسفی/ شماره ۲۳، دوره ۱۲	رابطه قوای نفس و حرکت جوهری (تبیین جایگاه قوای نفس در حرکت جوهری و تأثیراتش در مراتب ادراکی مخاطب، در گذر زمان)	عزیزی و ابراهیمی ۱۳۹۷
بررسی مقایسه‌ای نظر ارسطو، ابن‌سینا و ملاصدرا درباره کارکرد ادراک حسی و میزان معرفت‌بخشی آن، حکمت صدرایی، شماره ۲، دوره ۸	تأکید بر ناتوانی حس در ادراک (ملاصدرا هم‌راستا با ارسطو، حس را ابزاری برای ادراک می‌داند و نه خود ادراک؛ و ادراک را مستلزم حرکت می‌داند).	مختاری ۱۳۹۹
بررسی تطبیقی فاعلیت ذهن در فرایند ادراک از دیدگاه ملاصدرا و هوسرل/ حکمت صدرایی/ شماره ۱، دوره ۱	برتری ذهن بر عین در ادراک حضوری، به واسطه حرکت جوهری (بر اساس اندیشه ملاصدرا، ادراک در حضور ماده را، آمیخته با عوارض تعریف می‌کند؛ و فاعلیت ذهنی به جهت ارتقا ادراک لازم می‌داند).	حسینی و اسکندری ۱۳۹۶
How the Body Shapes the Mind?/ Oxford/ Clarendon Press.	ادراک و حضور بدن در فضا (ادراک دربرگیرنده هر دو عنصر انسان و فضای اطرافش است که به میزان حرکت	Gallagher 2005

فرد و گذر زمان در فضا بستگی دارد.

<p>Writings on the General Theory, of Signs. Mouton: Den Haag.</p>	<p>معنای حاصل ادراک به واسطه حرکت و گذر زمان (معنای حاصل از ادراک در دو سطح و متکی بر عوامل درونی و بیرونی تعریف شده است).</p>	<p>Morris, 1971</p>
--	--	--------------------------------

۲-۲. ادبیات نظری

اساس مبانی معرفتی و ادراکی ملاصدرا بر پایه نظریه حرکت جوهری است؛ اما پیش از ملاصدرا، مقوله حرکت موضوعی مسبوق به سابقه در فلسفه است (ملکشاهی، ۱۳۷۶: ۲۷۸). در نظر جمهور فلاسفه پیش از ملاصدرا، در فرآیند ادراک، هیچ حرکت و تحولی بر نفس مترتب نمی‌شود و معتقدند که صرفاً به مدد قوای نفس، مراتبی از تجرد در ادراک شیء مادی صورت می‌پذیرد (تمیمی و فرامرزی قراملکی، ۱۴۰۰: ۶۰). بر اساس این دیدگاه، در فرآیند ادراک ماده تجرید می‌شود، اما ذات فرد ساکن و فاقد تحول و کمال در ادراک است^۱ (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۹۲). از طرف دیگر، اگرچه ملاصدرا به سنت حکمای پیش از خود، به حرکت مداوم در ذات ماده باور دارد اما از آنجایی که ماده هر لحظه وجودش در عین این که موجود است، آمیخته با نوعی عدم و نقصان است (فیض کاشانی، ۱۳۷۵: ۱۸۰)، شایسته ادراک حضوری نمی‌داند (مؤمنی، ۱۳۹۰). بر همین اساس، ملاصدرا با طرح براهین مستحکم، با جمهور فلاسفه پیش از خود مخالفت می‌کند^۲ و بر پایه نظریه حرکت جوهری خود معتقد است که در فرآیند ادراک حرکت باید در جوهره نفس صورت بگیرد تا در حرکتی استکمالی، نفس از مراتب نازل و مادی گذر کند و به مراتب عالی و باطنی نائل شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۴۹؛ شجاری و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۴).

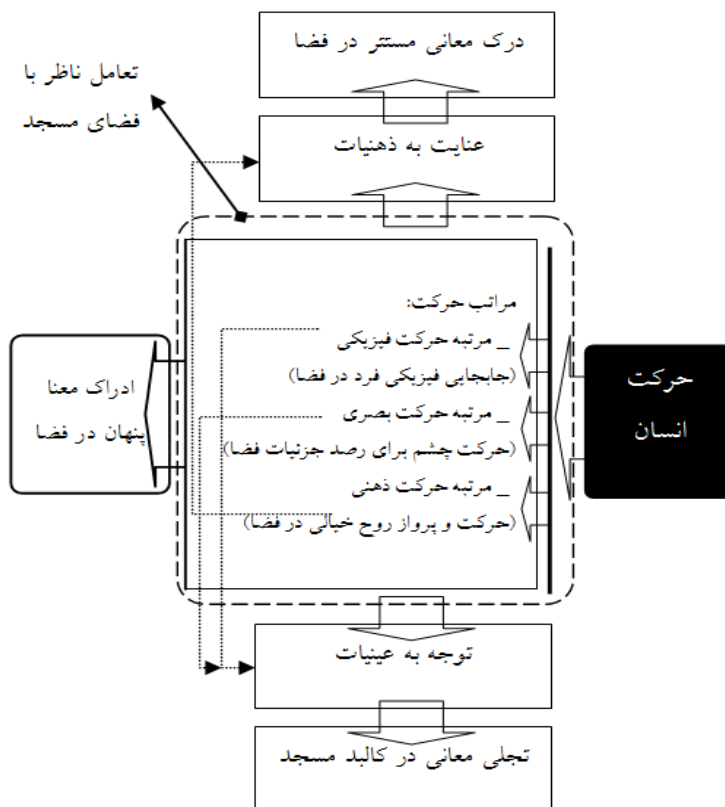
مراتب مختلف حرکتی در ادراک فضا

تجربه ادراکی یک اثر معماری بدون حرکت و قدم زدن در داخل آن غیرممکن است (زوی، ۱۳۸۷: ۴۹)؛ انسان با حرکت و قدم زدن در بناهای معماری به صورت مداوم، در حال ارزیابی و ادراک فضاهای پیرامونی خود است. سطح این ادراک به میزان حضور و حرکت فرد در فضا وابسته است و اساساً انتظار درک کامل و عمیق از یک فضاهای معماری، تنها از یک نقطه امری است غیرمعقول. آنچه مسلم است، در حضور

۱- بر پایه نظریه تقشیر

۲- ملاصدرا با طرح نظریه حرکت جوهری، بر مکانیسم تجرید در فرایند ادراک اشکالاتی وارد می‌کند؛ و معتقد است ادراک نه از طریق تجرید ماده، بلکه حرکت جوهری نفس از مرتبه حس به عقل وصل می‌شود (حسینی شاهرودی و اسکندری، ۱۳۹۶).

اولیه در فضای معماری، افراد صرفاً به دریافتی سطحی از فضا که مربوط به امور مادی و حسی است، دست می‌یابد (مسعودی، ۱۳۸۲؛ دری و طلیسچی، ۱۳۹۷)؛ در حالی که توجه به امور فراتر از ماده، لازمه درک عمیق از یک فضاست (کلانتری و سعدوندی، ۱۴۰۰). اگرچه در فرآیند ادراک، دریافت‌های حسی (بر پایه حضور ماده در ادراک) شرط لازم محسوب می‌شود، اما کافی نیستند؛ بنابراین، در سایه نظریه حرکت جوهری، برای درک و فهم کامل نسبت به یک فضای معماری، نیازمند حرکت از ماده به مجرد در ادراک هستیم (مختاری، ۱۳۹۹: ۳۷). این حرکت نه صرفاً در ابعاد عینی است، بلکه ابعاد ذهنی را نیز شامل می‌شود. در فضای مساجد هر فرد با توجه به ظرفیت وجودیش، در سیری تدریجی از درک مادیات و عینیات گذر کرده، متوجه ساحت ذهن و معنا می‌شود (احمدی و همکاران، ۱۳۹۹؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳: ۲۷). در این سیر تدریجی ادراک، حرکت به صورت فیزیکی و قدم زدن در فضا آغاز شده (زوی، ۱۳۸۷: ۴۹) و با چرخش و حرکت چشمان، به جهت رؤیت عینیات ادامه می‌یابد (مهدوی‌نژاد، ۱۳۹۰)؛ اما با توجه به سعه وجودی هر فرد، زمانی عالی‌ترین مرتبه حرکتی رخ می‌دهد که حرکت و ادراک در محضر ذهن صورت بگیرد (آصفی و همکاران، ۱۳۹۶؛ مهدوی‌نژاد، ۱۳۹۰)؛ در همین راستا با حضور در فضای مساجد، سه مرتبه حرکتی (فیزیکی، بصری و ذهنی) رخ می‌دهد که بر کیفیت ادراکی ناظر تأثیرگذار می‌گذارد. در دو مرتبه فیزیکی و بصری، ناظر به عینیات و کالبد مسجد التفات دارد که در بهترین حالت (اگر ظرفیت وجودی در فرد باشد) به درک معانی متجلی شده در کالبد می‌پردازد، در غیر این صورت، ادراک در سطح مادی می‌ماند؛ اما در مرتبه حرکتی ذهنی، ناظر از عالم ماده کنده شده و راهی عوالم معنوی و امور ذهنی می‌شود تا به ادراک معانی پنهان در فضاهای مسجد پردازد (نمودار ۱).

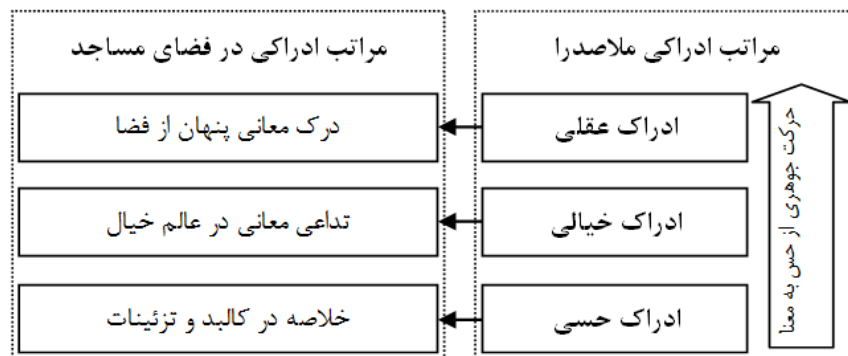

نمودار ۱: ادراک و تجلی معنا، در مراتب مختلف حرکتی در فضاهای معماری (مأخذ: نگارندگان).

مراتب ادراکی در مساجد مبتنی بر نظریه حرکت جوهری

معماری مساجد به عنوان مهم‌ترین بنا در شهرهای اسلامی، می‌بایست زمینه ارتقا معنوی افراد را فراهم سازد. کالبد مساجد جدا از معنا نیستند و در پس کالبدی که قابل رؤیت است، معنایی پنهان وجود دارد. در سایه نظریه حرکت جوهری، ناظر با رؤیت کالبد مسجد، در سیری تدریجی و پیوسته به نحوی که انقطاعی در آن حاصل نگردد (تمیمی و فرامرز قراملکی، ۱۴۰۰) مراتبی از ادراک را تجربه می‌کند که در ابتدا محدود به حظ بصری از کالبد و نقش بر آن است، اما با توجه به ظرفیت وجودی هر فرد این مراتب ادراکی می‌تواند ارتقا پیدا کند و به معانی پنهانی و مراتب باطنی وصل شود (طیبی و فاضل‌نسب، ۱۳۹۱؛ مختاری، ۱۳۹۹). از طرف دیگر ملاصدرا نیز، نفس را ابتداءً در حالت

قوه و فاقد هرگونه ادراکی می‌داند؛ اما ذیل نظریه حرکت جوهری و قوای نفس، سه مرتبه ادراکی حس، خیال و عقل را، تعریف می‌کند (نتاج، ۱۳۹۳؛ بهرامی و گوهری، ۱۳۹۸: ۱۷۲-۱۷۳) که می‌توان در شرح ادراک فضاهای مساجد از آن استفاده کرد. در پایین‌ترین مرتبه ادراکی و ادراک حسی، دریافت افراد از مساجد صرفاً معطوف به درک مادی از طرح و نقش بر کالبد مسجد است؛ بنابراین در این مرتبه، فرد غرق در حظ بصری، از درک معانی پنهان در فضای مساجد، بی‌بهره است. گرچه در این حضور اولیه در مساجد، ناظر صرفاً متوجه کالبد و ادراکات حسی هست؛ اما در مرتبه خیال، از طریق تداعی معانی فرد با ارتقاء دادن جوهره نفس خویش (مطابق با نظریه حرکت جوهری)، در حضور ماده به عالم معنا وصل می‌شود؛ تا معانی عمیق‌تر از طرح و نقش مادی، در ذهنش نقش ببندد و وی را به معانی مجرد و پنهان هدایت کند (کلاتری و سعدوندی، ۱۴۰۰). در عالی‌ترین مرتبه، یعنی مرتبه عقل، دیگر از درک مادی خبری نیست (ملاصدرا ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۶۲-۳۶۰)؛ در این شرایط هم‌راستا با نظریه حرکت جوهری، ناظر با وسعت دادن به ظرفیت خویش، فارغ از عالم ماده، با معانی پنهان موجود در فضای مسجد، یکی و متحد می‌شود. این اتحاد در مرتبه ادراک عقلی را ملاصدرا به اتحاد عاقل و معقول تعبیر می‌کند (عزیزی علویجه و رفیعی علوی، ۱۳۹۷).

نمودار ۲: مراتب ادراکی در فضای مساجد مبتنی بر آرای ملاصدرا

(مأخذ: اقتباس از نتاج، ۱۳۹۳؛ مختاری، ۱۳۹۹).

۳. روش پژوهش

تحقیق حاضر بین‌رشته‌ای، کیفی با رویکرد تحلیلی-تفسیری و موردپژوهی است. در این پژوهش از مباحث معرفتی ملاصدرا بر پایه نظریه حرکت جوهری، به عنوان دست‌آویزی جهت تشریح جایگاه حرکت در ادراک فضاهای معماری، استفاده شده است. در ادبیات پژوهشی، از طریق تحلیل متون فلسفی و با عنایت به پژوهش‌های پیشین در باب حرکت در فضا، نخست مراتب حرکتی در فضاهای معماری تبیین شده، سپس نوع ادراکات در فضای مساجد بر پایه مراتب ادراکی ملاصدرا مشخص شده است؛ در نهایت، در بخش تحلیل تجربی، از طریق مورد پژوهی، نحوه ارتقاء ادراک در مسجد حکیم، در قالب چهار رکن مورد واکاوی قرار گرفته تا بر اساس آن در هر رکن، نوع حرکت و مرتبه ادراکی ناشی از آن حرکت در فضای مسجد مشخص شود؛ همچنین، جهت تعمیم‌پذیر بودن نتایج پژوهش، در قالب جدول ۲ و ۳ دست‌آوردهای پژوهش در ۱۰ مسجد دیگر (پنج مدرسه عصر صفویه و پنج مدرسه قاجاریه) مورد بررسی قرار گرفته است.

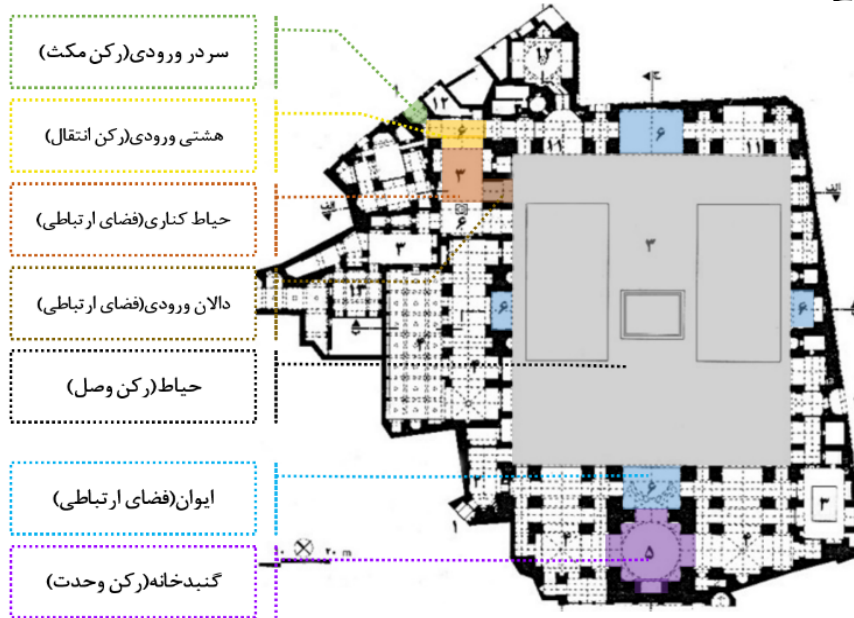
۴. تحلیل تجربی و مورد پژوهی

ادراک معانی بالقوه نمادینی در مساجد (Cooper, 1974) تدریجاً صورت می‌پذیرد؛ این فرآیند تدریجی ادراک ناشی از حرکت در مساجد، به دو دلیل اهمیت دارد: اول، کسب شایستگی‌های حضور در ناظر؛ دوم این که، امکان ادراک عمیق را برای ناظر ایجاد می‌کند. در این بخش از پژوهش، نگارندگان در نظر دارند با توجه به نوع حرکت، مراتب ادراکی در مسجد حکیم را مورد واکاوی قرار دهند.

بررسی مراتب ادراکی در مسجد حکیم بر اساس نوع حرکت

مسجد حکیم یکی از چهار مسجد جامع اصفهان محسوب می‌شود. در مسیرهای حرکتی این مسجد، چهار سردر به عنوان ورودی، دو فضای اصلی (حیاط و گنبدخانه) و همچنین چهار فضای ارتباطی (هشتی، دالان، حیاط کناری و ایوان) وجود دارد (تصویر ۱). ادراک در این مسجد، با حرکت از سردر ورودی شروع می‌شود و با گذر از این فضاهای اصلی و فرعی، در قالب چهار رکن مکث، انتقال، وصل و وحدت صورت می‌گیرد. اوج ادراک زمانی رخ می‌دهد که ناظر با تجربه این ارکان ادراکی، به دریافتی باطنی از فضاهای مسجد دست پیدا کند. تجربه این ارکان ادراکی در مسجد حکیم به

شرح زیر است:

تصویر ۱: ارکان ادراکی در مسجد حکیم اصفهان
(مأخذ: نگارندگان؛ تصویر: نوایی و حاجی قاسمی، ۱۳۷۷).

سردر ورودی یا همان رکن مکث، اولین نقطه مواجهه فرد با مسجد است. مسجد حکیم دارای چهار سردر ورودی در چهار جهت بنا است که مهم‌ترین آن‌ها در جبهه شمال شرقی قرار دارد (بلالی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۹). این سردر با آجرکاری، کاشی کاری و تزئینات فوق‌العاده زیبا، نقطه اتصال مسجد با شهر (رستمی قلعه لانی و بختیاری منش، ۱۴۰۰) و اولین نقطه در سلسله‌مراتب حرکتی، در مسجد حکیم است. در بدو ورود به دلیل تزئینات موجود در سردر ورودی و همچنین میزان عقب نشستگی بدنه ورودی، مسجد از جداره‌های اطراف متمایز شده است. مکث در این رکن، فرصتی است برای حرکت چشم تا با رؤیت تزئینات فاخر، ناظر را شایسته حضور در درون کند، اما با توجه به مادی بودن دریافت‌ها، ادراکات محدود در سطح حسی است.

بعد از سردر، نوبت به هشتی ورودی مسجد و رکن انتقال می‌رسد. در معماری عصر صفوی، نظام سلسله‌مراتبی حرکتی جدیدی در ورودی مساجد ابداع گردیده است که

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

در نقشه مساجد امام، شیخ لطف‌الله و حکیم قابل مشاهده است (تصویر ۲). در این نظام حرکتی جدید، با افزایش طول مسیر حرکت، بر شایستگی فرد جهت حضور در فضا می‌افزاید (مرادی نسب و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۴).

در این رکن ادراکی، حرکت به دو مرتبه حرکت بصری و فیزیکی خلاصه می‌شود؛ در نتیجه، همچنان درک فضایی به ادراک حسی معطوف است اما با گذر از فضای هشتی ورودی، در حیاط کناری به عنوان فضای ارتباطی، علاوه بر این که حرکت فیزیکی و بصری رخ می‌دهد، به دلیل حضور نور، قوه خیال ناظر تحریک می‌شود تا حرکت ذهنی آغاز شود؛ ضمن این که دالان به عنوان بخشی از سلسله مراتب حرکتی و قسم پایانی از رکن انتقال، با فراهم آوردن دید بصری مناسب به داخل حیاط، در فضای تاریک دالان کششی در ناظر ایجاد می‌کند که وی را به فضای روشن و نورانی حیاط ترغیب می‌کند؛ در این شرایط، حرکت ذهنی در مخاطب تقویت شده، فعالیت قوه خیال در ادراک وی شدت می‌گیرد.

تصویر ۲: مراتبی حرکتی در ورودی مساجد، ابداعی در عصر صفوی (مأخذ: اقتباس از طیبی و فاضل‌نسب، ۱۳۹۱؛ تصاویر: نوایی و حاجی).

بعد از هشتی، حیاط کناری و دالان (به عنوان رکن انتقال)، حیاط در قلب مسجد و با توجه به محل استقرارش ما بین دیگر فضاها، به عنوان رکن وصل در مسجد محسوب می‌شود. فضای تهی و حیاط در مسیر حرکتی ناظر به دلیل تهی شدن از ماده و حضور نور، در فرمی مرکزگرا، متقارن و متعادل، به مفهوم شفافیت عنایت دارد (فلکیان و همکاران، ۱۴۰۰) که در آن ادراک انسانی (با توجه وسعت وجودی هر فرد) از درک مادی گذر کرده و به مدد حرکت ذهنی درک معنا می‌کند. ادراکات در این رکن، ابتدا در مرتبه ادراک خیال است ولی در ادامه، با حضور قوه عقل، به ادراک عقلی وصل می‌شود.

در رکن وحدت، پس از ادراکات باطنی در حیاط، ناظر شایسته ورود به فضای گنبدخانه می‌شود. حرکت در این مرحله در دو قالب قابل بررسی است: ۱- دسترسی به

گنبدخانه؛ ۲- در فضای گنبدخانه. ایوان به عنوان بخشی رکن وصل و در مجاورت حیاط، کارکرد ایجاد یک فضای ارتباطی برای دسترسی به فضای گنبدخانه و رکن وحدت را دارد، اما در فضای متعادل و متقارن گنبدخانه با پلانی راست گوشه و منتظم، حرکت در قالب مادی خود هیچ معنایی ندارد؛ درحالی که حرکت ذهنی، ادراک را به اعلاترین مرتبه ادراکی ارتقاء می‌دهد؛ تا جایی که ادراک شونده (فضا) و ادراک کننده (فرد) با هم یکی شوند.

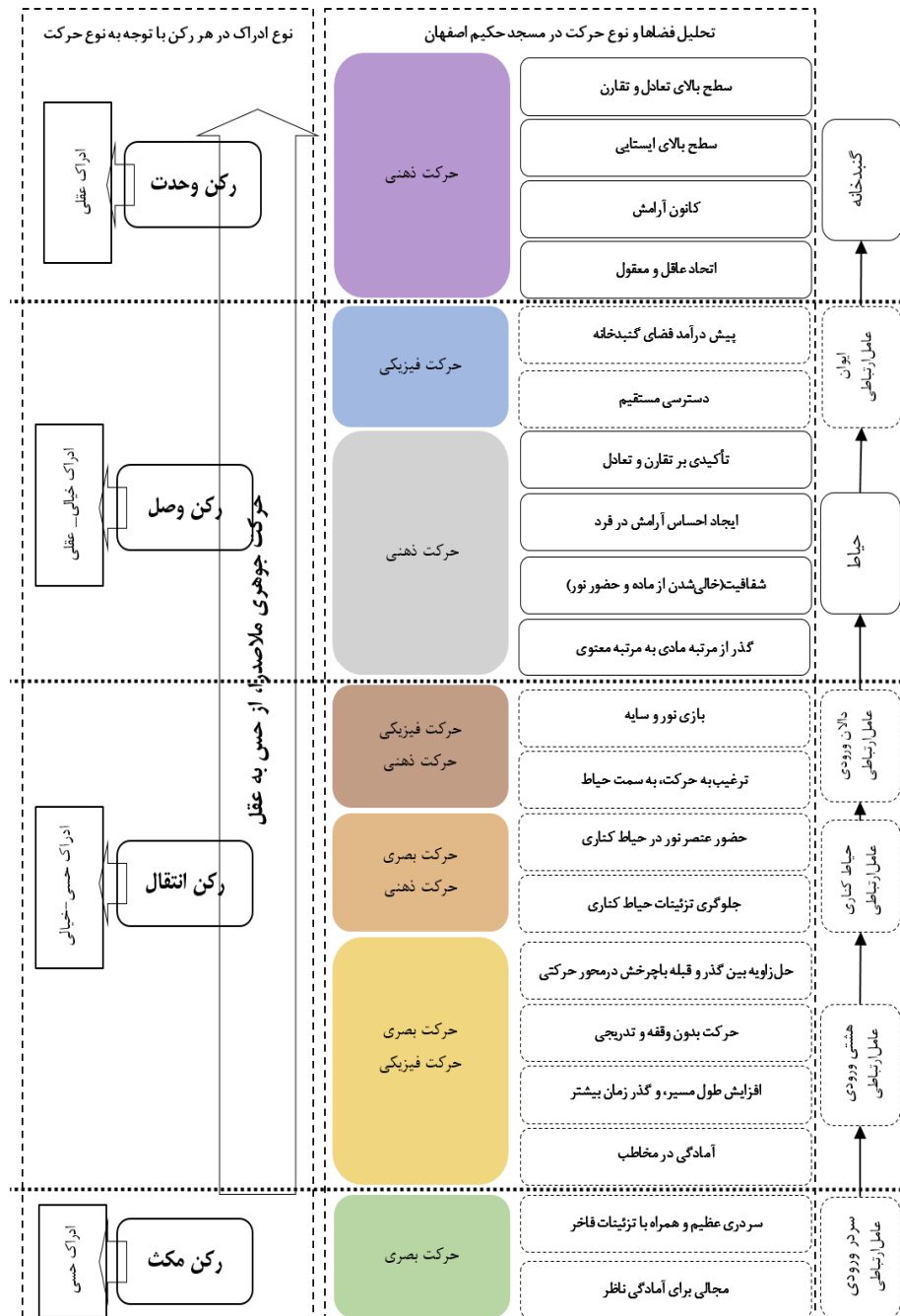
در جمع‌بندی، با عنایت به اصل حرکت، می‌توان مراتب ادراکی در مسجد حکیم را این‌گونه شرح داد: با حرکت چشم ناظر در سردر ورودی و رؤیت کاشی‌کاری‌ها و آجرکاری‌ها و همچنین حرکت فیزیکی وی در فضای هشتی ورودی مسجد حکیم، فرد به دلیل این که متوجه عناصر مادی است، شامل ادراکات حسی می‌شود، اما در فضای حیاط کناری و دالان ورودی به دلیل حضور نور، حرکت ذهنی شروع می‌شود؛ سپس، در حیاط به عنوان یک فضای تهی به خاطر حذف ماده و حضور نور، ناظر از ادراکات حسی دست کشیده و برای وی زمینه ادراک خیالی و عقلی فراهم می‌شود؛ اما اوج ادراک پس از طی کردن ایوان جلوی گنبدخانه، در فضای زیر گنبد رخ می‌دهد؛ در اینجا دیگر خبری از حرکت بصری و فیزیکی نیست. در این مرحله جسم و چشم می‌ایستد و ذهن حرکت می‌کند. با حرکت ذهن ناظر در فضا، فرد با معانی مستتر در فضا یکی می‌شود (اتحاد عاقل و معقول) و به مدد قوه عقل، ادراک باطنی و عقلی می‌کند (نمودار ۳).

در این بخش از پژوهش، به جهت بررسی تعمیم‌پذیری نتایج به دست آمده، ارکان ادراکی در ده مسجد دیگر (پنج مسجد متعلق به عصر صفوی و پنج مسجد دیگر مربوط به دوره قاجاریه) مورد بررسی قرار گرفته است (جدول ۲ و ۳). بررسی جداول ۲ و ۳ نشان می‌دهد که هر ۱۰ مساجد دارای سردر ورودی همراه با تزئینات است که موجب ادراکات حسی در رکن مکث می‌شود. همچنین، تمام مساجد برای انطباق با جهت قبله، چرخشی در دستگاه ورودی دارند (این چرخش یا از طریق هشتی صورت می‌پذیرد و یا دالان) که باعث حرکت فیزیکی ناظر و تعیین رکن انتقال در ادراک است. نکته‌ای که از بررسی این ۱۰ مسجد، در این مرحله نظر را به خود جلب می‌کند، این است که در مسجد امام نوعی حرکت دو سویه مشاهده می‌شود که در ۴ مسجد دیگر صفوی و مسجد حکیم

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

وجود ندارد، اما در ۳ مورد از ۵ مسجد قاجاریه این ویژگی وجود دارد. به نظر می‌رسد که این نظام حرکتی، میراثی است که از دوره صفوی برای معماری دوره قاجاریه به جا مانده است. این حرکت دوسویه علاوه بر این که به هندسه پلان ورودی غنا می‌بخشد، با افزایش طول مسیر در دستگاہ ورودی، افراد را شایسته حضور می‌کند. مورد بعدی در این بررسی‌ها وجود حیاط در رکن وصل است که در تمام مساجد، به جز مسجد شیخ لطف‌الله، وجود دارد. در فضای حیاط با زدودن ماده، امکان حضور نور در دل مسجد ایجاد می‌شود تا نور به عنوان تمثیلی از وجود الهی^۱، انسان را در مسیر وصل قرار دهد، اما در مسجد شیخ لطف‌الله این امر به واسطه پنجره‌های دالان تاریک کنار گنبدخانه صورت می‌پذیرد (و البته این تاریکی در دالان، به حضور نور غنای می‌بخشد). آخرین مورد هم مربوط می‌شود به رکن وحدت و حرکت ذهنی در فضای گنبدخانه؛ که در هر ۱۰ مسجد به خاطر فرم ایستا و متعادل گنبدخانه، وجود دارد.

^۱ - اشاره به آیه ۳۵ سوره نور: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ».

نمودار ۳: مراتب حرکتی و ادراکی در ارکان مختلف مسجد حکیم (مأخذ: ...)

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

جدول ۲: ارکان ادراکی مساجد عصر صفوی و قاجار (مأخذ: نگارندگان؛ تصاویر: نوایی و حاجی قاسمی، ۱۳۷۷).

۱- مسجد شیخ لطف‌الله	۲- امام	۳- آقا نور	۴- ساروتقی	۵- محمدجعفر آباده
صفویه (۱۰۱۱ ق.)	صفویه (۱۰۲۱ ق.)	صفویه (۱۰۳۴ ق.)	صفویه (۱۰۵۳ ق.)	صفویه (قرن دوازدهم)
				
۶- سید	۷- آقا بزرگ	۸- شیخ عبدالحسین	۹- رحیم خان	۱۰- سپهسالار
قاجاریه (۱۲۴۰ ق.)	قاجاریه (۱۲۵۰ ق.)	قاجاریه (۱۲۷۰ ق.)	قاجاریه (۱۲۹۰ ق.)	قاجاریه (۱۲۹۴ ق.)
				

جدول ۳: ارکان ادراکی در مساجد صفوی و قاجاریه، بر اساس اصل حرکت؛ (مأخذ: نگارندگان).

ارکان	دوره مساجد	مساجد صفویه					مساجد قاجاریه				
		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰
ارکان	ردیف	شیخ لطف‌الله	امام	آقا نور	ساروتقی	محمدجعفر آباده	سید	آقا بزرگ	شیخ عبدالحسین	رحیم خان	سپهسالار
	نام مساجد										
مکث	سردر ورودی دارای تزئینات	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	دارای ورودی متعدد			*	*	*	*		*	*	*
انتقال	دارای هشتی ورودی		*	*	*	*	*	*	*	*	*
	چرخش محور حرکتی در هشتی		*	*	*	*	*	*	*	*	*
	دارای دالان ورودی در مسیر حرکت	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	چرخش محور حرکتی در دالان	*	*				*	*	*	*	*

		*	*	*				*		دسترسی دو سویه	
										دارای حیاط کناری در مسیر حرکت	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	دارای حیاط (فضای تهی)	وصل
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	ایوان برای دسترسی به گنبدخانه	
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	دارای فضای گنبدخانه	وحدت
*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	تعادل و ایستایی در فضای گنبدخانه	

۵. نتیجه‌گیری

با عنایت به کارکرد نیایشی مساجد در معماری اسلامی، فضای مساجد هدفی جز سوق دادن ادراکات انسانی به عالم معنا ندارد؛ پی‌گیری این هدف در اندیشه اسلامی و فلاسفه‌ای همچون ملاصدرا، به واسطه مفهوم حرکت محقق می‌شود. در حقیقت، حرکت در قالب‌های عینی و ذهنی، محملی برای خروج از ماده به خیال و نهایتاً به عقل است. در فضای مساجد، با گذر زمان سه مرتبه حرکتی (فیزیکی، بصری و ذهنی) توسط ناظر تجربه می‌شود که با توجه به سعه وجودی ناظر، مراتب ادراکی وی از مرتبه مادی به مرتبه معنوی ارتقاء پیدا می‌کند (مطابق با نظریه حرکت جوهری)؛ تا جایی که ناظر با حقیقت فضا یکی و متحد می‌شود (مطابق با نظریه اتحاد عاقل و معقول). بر این اساس در این پژوهش، در فضای مساجد ارکان ادراکی تبیین شده است؛ که نوع حرکت در این ارکان، کیفیت ادراکی افراد تحت تأثیر قرار می‌دهد. این ارکان ادراکی به شرح زیر هستند:

الف) حرکت بصری در رکن مکث: در این رکن، با حرکت چشم، ناظر از درگاه حس، به درک عناصر کالبدی و تزئینات در مساجد می‌پردازد که برای وی جز طرح و رنگ مادی، حاصلی ندارد.

ب) حرکت بصری، فیزیکی و ذهنی در رکن انتقال: در رکن انتقال، ادراک در مرتبه‌ای بالاتر از ساحت حس صورت می‌گیرد. ادراک در ابتدا با قدم زدن ناظر در فضا و گردش چشمانش، شامل درک حسی از طرح و نقش‌های بر کالبد می‌شود، اما با عمیق شدن ناظر در ادراک فضا و تزئینات در آن، حرکت ذهنی ناظر به

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

مدد قوه خیال آغاز می‌شود تا در حرکتی صعودی از این پدیده مادی برداشتی مجرد کند.

(ج) حرکت ذهنی در رکن وصل: با حذف ماده از توده بنا، امکان حضور فضای تهی و حیاط در بنا فراهم می‌شود. در رکن وصل با تکیه بر اصل شفافیت در فضاهای تهی، نور به عنوان تمثیلی الهی (با استناد به تفسیر آیه ۳۵ سوره نور) به درون بنا راه می‌یابد تا فرد در حرکتی ذهنی، از ادراک مادی دست کشیده و به ادراک معانی بپردازد. این ادراک معانی ابتدا در مرتبه خیال است، اما با حضور عقل تعالی پیدا می‌کند.

(د) حرکت ذهنی در رکن وحدت: اوج ادراک در مساجد، در فضای زیر گنبدخانه به واسطه حرکتی ذهنی است. در این رکن ناظر با تجربه کردن تمام مراتب حرکتی در مسجد، از حرکت فیزیکی و بصری باز می‌ایستد تا با حرکت ذهن خود، با معانی پنهان و مستتر شده در فضا یکی شود. در فرآیند ادراک، این اتحاد و یکی شدن با معانی مستتر را، ملاصدرا به اتحاد عاقل و معقول تعبیر می‌کند؛ درحقیقت، ناظر با صرف بیشتر زمان و حضور فعال ذهن خویش، ابعاد وجودی خود را برای ایجاد این اتحاد وسعت می‌دهد.

منابع

- آصفی، مازیار؛ شجاری، مرتضی؛ سلخی خسرقی، صفا (۱۳۹۶). «حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد برمبنای آرای ملاحظه‌ها (نمونه موردی مسجد کبود تبریز)»، فصلنامه کیمیای هنر، دوره ۶، شماره ۲۲: ۷۵-۸۸.
- ابن سینا. (۱۴۰۴). *تعلیقات*، بیروت: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- احمدی، مهدیه؛ فرکیش، هیرو؛ احمدی، وحید؛ کوچک خوشنویس، احمد میرزا (۱۳۹۹). «بازشناسی رابطه رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران (مورد پژوهی: مساجد عصر صفوی اصفهان)»، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، دوره ۵، شماره ۲: ۵۱-۷۴.
- اردلان، نادر؛ بختیاری، لاله (۱۳۹۰). *حس وحدت*، ترجمه و نداد جلیلی و احسان طایفه، تهران: نشر علم معمار.
- اطمینان، لیلا؛ حسینی، سید بهشید؛ پناهی، سیامک (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی حکمت اشراق در معماری مساجد دوره صفویه و معاصر»، نشریه مطالعات هنر اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۳۹: ۵۶-۲۸.
- باقرزاده کثیری، شهره؛ کاظمی شیشوان، مهروش؛ حسینی، اکرم؛ سیدالماسی، مهدی (۱۴۰۰). «خوانش نظریه اتمسفر پیتر زومتور در تحلیل کیفیت فضایی مساجد آذربایجان شرقی (نمونه موردی: مساجد جامع تبریز، میانه، سراب، اهر، بناب و عجب‌شیر)»، اندیشه معماری، دوره ۵، شماره ۱۰: ۱۰۹-۱۲۳.
- بلالی اسکویی، آرزیتا؛ زارعی، سحر؛ حیدری ترکمانی، مینا (۱۳۹۹). «الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی. معماری اقلیم گرم و خشک»، دوره ۸، شماره ۱۱: ۱۲۵-۱۵۰.
- بمانیان، محمدرضا؛ عظیمی، فاطمه (۱۳۹۵). «انعکاس معانی منبعث از جهان‌بینی اسلامی در طراحی معماری»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره ۱، شماره ۲: ۳۹-۴۸.
- بهرامی، ندا؛ گوهری، عباس (۱۳۹۸). «بررسی جایگاه تناسخ در فرهنگ هندوئیسم و نقد آن در مکتب فلسفی ملاحظه‌ها»، مطالعات میان‌فرهنگی، دوره ۱۴، شماره ۴۰: ۱۵۹-۱۷۷.
- تمیمی، مجید؛ فرامرز قراملکی، احد (۱۴۰۰). «چیستی «معرفت نفس» در فلسفه صدرالمثلهین»، حکمت صدرایی، دوره ۹، شماره ۲: ۵۳-۶۵.
- حسینی شاهرودی، سید مرتضی؛ اسکندری، زهرا (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی فاعلیت ذهن در

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

- فرایند ادراک از دیدگاه ملاصدرا و هوسرل»، حکمت صدرایی، دوره ۱، شماره ۱: ۷۵-۸۶.
- حیدری، علی اکبر؛ پیوسته گر، یعقوب؛ حیدری، فرزاد (۱۳۹۷). «تحقیق‌پذیری تأویل اعتقادات و تفکرات اسلامی در معماری مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان»، اندیشه معماری، دوره ۲، شماره ۳: ۱۵-۲۸.
- دری، علی؛ طلپسچی، غلامرضا (۱۳۹۷). «کرانمندی و بیکرانگی ساختار فضایی معماری اسلامی ایران در مساجد دوران صفوی (نمونه موردی مسجد شیخ لطف‌الله و امام اصفهان)»، پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره ۶، شماره ۱۹: ۱۹-۴۰.
- رحیمیان، مهدی (۱۳۸۳). سینما معماری در حرکت، تهران: سروش.
- رستمی قلعه‌لانی، مجید؛ بختیاری‌منش، الهام (۱۴۰۰). «بررسی رابطه درون بیرون و سیر تحولات آن در مساجد ایران (از آغاز تا دوران صفوی)»، معماری اقلیم گرم و خشک، دوره ۹، شماره ۱۳: ۱۱۹-۱۳۸.
- زوی، برنو (۱۳۸۷). چگونه به معماری بنگریم؟، ترجمه فریده گرمان، تهران: شهیدی.
- شجاری، مرتضی؛ سلخی خسرقی، صفا؛ آصفی، مازیار (۱۳۹۷). «مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز؛ با نگاهی به مفهوم حرکت در آراء ملاصدرا»، حکمت معاصر، دوره ۹، شماره ۲: ۱۵۷-۱۷۶.
- صاحب‌محمدیان، منصور (۱۳۸۶). «سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد ایرانی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹: ۵۹-۶۸.
- طبسی، محسن؛ فاضل‌نسب، فهیمه (۱۳۹۱). «بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفویه در شکل‌گیری ورود مساجد مکتب اصفهان»، هنرهای زیبا، دوره ۱، شماره ۳: ۸۱-۹۰.
- عزیزی، رامین؛ ابراهیمی، حسن (۱۳۹۷). «رابطه نفس و قوا از دیدگاه ملاصدرا و آقا علی زنوزی»، پژوهش‌های فلسفی، دوره ۱۲، شماره ۲۳: ۹۴-۱۰۹.
- عزیزی علویجه، مصطفی؛ رفیعی علوی، سید احسان (۱۳۹۷). «ترسیم الگوی مدیریت سازمانی بر اساس تعامل نفس»، خردنامه صدرا، دوره ۱۴، شماره ۹۱: ۷۵-۹۲.
- عسگری، علی؛ فتحی، راضیه (۱۴۰۰). «تأثیر‌پذیری و تأثیر‌گذاری معماری و شهرسازی از فرهنگ مصرفی معاصر»، مطالعات میان‌فرهنگی، دوره ۱۶، شماره ۴۶: ۱۰۳-۱۳۲.
- کلاتری، مانده؛ سعدوندی، مهدی (۱۴۰۰). «تشکیک در منشأ شباهت آثار هنرهای اسلامی (بر اساس آراء ملاصدرا)»، فصلنامه آرمان شهر، دوره ۱۷، شماره ۳۴: ۱۵۶-۱۴۷.

- گلستانی، سعید؛ حجت، عیسی؛ سعدوندی، مهدی (۱۳۹۶). «جستاری در مفهوم پیوستگی فضا و روند تحولات آن در مساجد ایران»، نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲۲، شماره ۴: ۲۹-۴۴.
- فلکیان، نرجس؛ صفری، حسین؛ کاظمی، علی (۱۴۰۰). «ریخت‌شناسی معماری معنا محور با استفاده از روش چیدمان فضا؛ مطالعه موردی: مسجد علی اصفهان»، باغ نظر، دوره ۱۸، شماره ۹۶: ۲۹-۴۴.
- فیض کاشانی (۱۳۷۵). اصول المعارف، با تعلیق و تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی، چاپ سوم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- مختاری، محمدحسین (۱۳۹۹). «بررسی مقایسه‌ای نظر ارسطو، ابن سینا و ملاصدرا درباره کارکرد ادراک حسی و میزان معرفت‌بخشی آن»، حکمت صدرایی، دوره ۸، شماره ۲: ۲۱۴-۲۰۳.
- مرادی نسب، حسین؛ بمانیان، محمدرضا؛ اعتصام، ایرج (۱۳۹۷). «بازخوانی اندیشه تشبیهی و تنزیهی در کالبد معماری مساجد مکتب اصفهان (مطالعه موردی: مسجد امام اصفهان)»، نشریه هویت شهر، دوره ۱۲، شماره ۳۵: ۲۸-۱۹.
- مسعودی، محمدحسین (۱۳۸۲). «تدوین و ادراک آهنگ فضا (سیر کثرت به وحدت در طول زمان)»، نشریه صفا، دوره ۱۳، شماره ۳۷: ۶۸-۸۳.
- ملاصدرا (۱۹۸۱). الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه، ج ۱ و ۲ و ۳ و ۸، قم: طلیعه نور.
- ملکشاهی، حسن (۱۳۷۶). حرکت و استیفای اقسام آن، تهران: سروش.
- مؤمنی، ناصر (۱۳۹۰). «ارزیابی رویکرد صدرایی و اشراقی به فرآیند دیدن»، جاویدان‌خرد، دوره ۸، شماره ۱۸: ۵۷-۸۲.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ ناگهانی، نوشین (۱۳۹۰). «تجلی مفهوم حرکت در معماری معاصر ایران»، مطالعات شهرایرانی-اسلامی، دوره ۲، شماره ۳: ۲۲-۳۴.
- نتاج، محمد ابراهیم (۱۳۹۳). «نقش خیال در مکاشفات صوری از دیدگاه سهروردی و صدرا»، جاویدان‌خرد، دوره ۱۱، شماره ۲۶: ۲۰-۲۹.
- نجفی افرا، مهدی (۱۳۸۸). «معنی و وجود حرکت در فلسفه ابن‌سینا»، فصلنامه فلسفه و کلام اسلامی آینه معرفت، شماره ۲۰: ۱-۲۵.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۰). معرفت امر قدسی، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران: نشر پژوهش فرزاد روز.
- نوایی، کامبیز؛ حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۷). مساجد اصفهان، دفتر دوم، تهران: دانشگاه

بررسی نقش حرکت در ارتقاء ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا.....

شهید بهشتی.

- وثیق، بهزاد (۱۴۰۰). «تبیین مفهوم کمال در مساجد تاریخی ایران»، اندیشه معماری، دوره ۵،

شماره ۱۰: ۳۶-۵۴.

- Alexandere, C. (1979). *The Timeless Way of Buliding*, NewYork: Oxford University Press.
- Cooper, C. (1974). *The House as symbol of the self*. In *Jon Lang al.eds.*, Designin for Human Behavioral Sciens, Stroudsburg. pa: Dowden. Hutchinson and Ross.
- Gallagher, S. (2005). *How the Body Shapes the Mind?*, Oxford: Clarendon Press.
- Gibson, J. (1950). *The perception of the visual world*, Boston: Houghton Mifflin.
- Harris, Y. (2002). *Architecture and Motion: Ideas on Fluidity in Sound, Image and Space*, Germany, Proceedings of 2nd international Symposium on Systems Research in the Arts.
- Morris, C.W. (1971). *Writings on the General Theory, of Signs*, Mouton: Den Haag.
- Zumthor, P. (2010). *Thinking Architecture*, Basel: Birkhauser, P.12,42.

اعتباربخشی اجتماعی بر مفهوم
تعلق‌پذیری در محلات تاریخی
(نمونه مطالعاتی: محله دردشت اصفهان)
(صفحات ۸۳ تا ۱۰۴)

DOR:20.1001.1.17358663.1401.17.53.2.1

نوع مقاله: پژوهشی

ساناز رهروی پوده^۱ * علی عسگری^۲

پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۱

دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷

چکیده

محله دردشت، هسته اصلی گسترش شهر اصفهان و یکی از بافت‌های ارزشمند، با قابلیت‌های تاریخی و فرهنگی در این شهر محسوب می‌گردد. در حال حاضر در این محله گروه‌های اجتماعی مختلف سکونت دارند که طبیعتاً میزان وابستگی ایشان به ارزش‌های تاریخی، فرهنگی و بومی این محله متفاوت است. باور بنیادین این پژوهش آن است که بین نوع شغل، جنسیت و رده سنی ساکنین با میزان تعلق به محله، رابطه مستقیم وجود دارد. این مقاله بر آن است که میزان تعلق‌پذیری نسبت به سکونت بومی در این محله را بررسی نموده و بر آن اساس، گروه‌های اجتماعی تعلق‌پذیر را به‌عنوان سرمایه‌هایی اجتماعی در این بافت تاریخی شناسایی نماید تا در جهت حفظ و جلوگیری از فرسوده‌شدن این بافت ارزشمند گامی مؤثر برداشته شود. این پژوهش مبتنی بر پارادایم تفسیری و ساختارگرا، پس از شناسایی مؤلفه‌های مستند از پژوهش‌های پیشین مشابه، اقدام به پیمایش و پرسشگری جهت استخراج نتایج معنادار خواهد داشت. بر این اساس، پژوهش بر نگرش سنجی استوار بوده و از راهبردهای اسنادی در بخش نظری و پیمایش اجتماعی کیفی در بخش میدانی، استفاده می‌نماید. تحلیل‌های انجام‌شده آشکار کرد که گروه سنی سالمند با شغل مغازه‌دار، برای آقایان و خانه‌دار برای خانم‌ها بیشترین میزان حس تعلق مکانی به محله زندگی خود را دارا بوده و کمترین میزان حس تعلق به محله زندگی در این محله، مربوط به گروه سنی جوان و گروه شغلی پزشک بوده است.

واژگان کلیدی: اشتغال، حس تعلق، سن و جنسیت، سکونت بومی، محله دردشت.

۱. استادیار، معماری و شهرسازی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران.

۲. استادیار، هنر و معماری، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) a.asgari@qodsiu.ac.ir